

Η κρίση της ιαπωνικής οικονομίας

Στο τέλος της προηγούμενης δεκαετίας ο διεθνής τύπος ήταν πλήρης από εμβριθείς αναλύσεις για το «ιαπωνικό θαύμα», οι οποίες κατά κανόνα μεγαλοποιούσαν τις επιτυχίες και τις δυνατότητες του ιαπωνικού κεφαλαίου. Όχι λίγες ήταν και οι πατριωτικό-ρατσιστικές επιθέσεις, κυρίως από Αμερικανούς αρθρογράφους και σχολιαστές. Κατά γενική συναίνεση ο ιαπωνικός «κίτρινος κίνδυνος» απειλούσε τα ιερά και τα όσια του δυτικού καπιταλισμού. Σήμερα το κλίμα έχει αλλάξει. Η στασιμότητα του ιαπωνικού εθνικού προϊόντος, συνδυασμένη με την κατάρρευση της κερδοφορίας των μεγάλων εταιριών, την παρατεταμένη κρίση του πιστωτικού συστήματος και τη γρήγορη άνοδο του γιεν, φαίνεται να έχει αλλάξει ριζικά το συσχετισμό δύναμης υπέρ του αμερικανικού κεφαλαίου. Αυτή τουλάχιστον είναι η αντίληψη της κυβέρνησης Κλίντον.

Τα πράγματα βέβαια είναι λίγο πιο περίπλοκα. Η σημερινή αδυναμία της χώρας έχει τις ρίζες της στη δομή και στη μεταπολεμική ιστορία του ιαπωνικού κεφαλαίου. Τα αίτιά της είναι τα ίδια με αυτά της ταχύτατης οικονομικής και πολιτικής ανόδου της χώρας στη μεταπολεμική περίοδο. Στο άρθρο αυτό θα εξεταστούν οι δομικές ιδιαιτερότητες της οικονομίας και συγκεκριμένα οι σχέσεις κράτους-κεφαλαίου, ο χαρακτήρας του ιδιωτικού κεφαλαίου και οι σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας. Στη συνέχεια θα γίνει μια σύντομη αναδρομή στις διάφορες περιόδους της μεταπολεμικής πορείας της οικονομίας και στο τέλος θα γίνει μια ανάλυση των ιδιαιτεροτήτων της παρούσας κρίσης, καθώς και των προοπτικών που ανοίγονται για την οικονομία και τη χώρα.

Οι δομικές ιδιαιτερότητες της ιαπωνικής οικονομίας

Η γενική πορεία της ιαπωνικής οικονομίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο ήταν παρόμοια με αυτή της παγκόσμιας οικονομίας. Ταυτόχρονα όμως αναπτύχθηκε ταχύτερα και αντιμετώπισε τις κεφαλαιακές κρίσεις αποτελεσματικότερα από τις ΗΠΑ, τη Βρετανία, τη Γαλλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες (τουλάχιστον μέχρι το 1990). Οι λόγοι έχουν να κάνουν εν πολλοίς με τις ιδιαιτερότητες της ιαπωνικής οικονομίας, οι κυριότερες των οποίων έχουν ως ακολούθως.

Το κράτος στην οικονομική ζωή

Από τον πόλεμο και μετά το ιαπωνικό κράτος απορρόφησε λιγότερους οικονομικούς πόρους και κατείχε λιγότερα μέσα παραγωγής από τα δυτικά κράτη¹. Υπάρχουν δύο κυρίως λόγοι για το «μικρό» μεταπολεμικό ιαπωνικό κράτος: το πολύ χαμηλό επίπεδο στρατιωτικών δαπανών (συνταγματικά καθορισμένο κάτω από το 1% του ΑΕΠ) και το χαμηλό επίπεδο δαπανών «κράτους πρόνοιας»². Ταυτόχρονα όμως το κράτος υιοθέτησε έντονα παρεμβατικό ρόλο στην οικονομική ζωή, αποτελώντας ίσως το κλασικό παράδειγμα «ανάπτυξιακού κράτους» στη μεταπολεμική περίοδο. Ο χαρακτήρας της οικονομικής γραφειοκρατίας επηρεάστηκε καθοριστικά από την πολεμική εμπειρία, παρ' όλη την κάθαρση που επέβαλαν οι αμερικανικές αρχές κατοχής την περίοδο 1945-52. Παντοδύναμοι οργανισμοί, όπως το Υπουργείο Διεθνούς Εμπορίου και Βιομηχανίας, το Υπουργείο Οικονομικών και το Πρακτορείο Οικονομικού Σχεδιασμού (πιο γνωστοί με τα αγγλικά τους ακρωνύμια MITI, MOF, EPA), διατήρησαν και καλλιέργησαν την πείρα της διαχείρισης της πολεμικής οικονομίας³. Η συμβολή των κρατικών μηχανισμών στη διαδικασία της μεταπολεμικής ανάπτυξης πήρε κυρίως τρεις μορφές.

Μία μορφή αναπτυξιακής κρατικής παρέμβασης ήταν η εκπόνηση οικονομικών σχεδίων μετά το 1955. Ο ιαπωνικός σχεδιασμός διέφερε από το σοβιετικό κατά το εξής: δεν απέβλεπε στη μεταφορά και αξιοποίηση των οικονομικών πόρων, ώστε να επιτευχθούν συγκεκριμένοι στόχοι παραγωγής, αλλά καθόριζε ενδεικτικούς στόχους για το ρυθμό ανάπτυξης, την κατανάλωση, τις επενδύσεις. Η ύπαρξη των σχεδίων ήταν σημαντική, γιατί ενθάρρυνε τις επιχειρήσεις να δανειστούν και να επανεπενδύσουν τα κέρδη. Έτσι, ο σχεδιασμός συνετέλεσε στη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για τα ορμητικά κύματα επενδύσεων που χαρακτήρισαν την περίοδο της ταχύρυθμης ανάπτυξης της Ιαπωνίας.

Άλλη μορφή παρέμβασης ήταν η υιοθέτηση μιας σειράς οικονομικών μέτρων που ευνοούσαν την ιδιωτική κεφαλαιακή συσσώρευση⁴. Αυστηρές ρυθμίσεις και παρεμβατισμός στο πιστωτικό σύστημα διατήρησαν τα επιτόκια χαμηλά και διοχέτευσαν φθηνά κεφάλαια προς τις βιομηχανικές επενδύσεις. Υπήρξε σκληρός έλεγχος των εισαγωγών και φορολογικές απαλλαγές για τις εξαγωγές. Η μεταφορά τεχνολογίας από τη Δύση διευθυνόταν από το κράτος με σύστημα παροχής αδειών και συναλλάγματος. Κρατικές αποξηράνσεις και έγχειρες βελτιώσεις δημιούργησαν μεγάλο μέρος της στενής λωρίδας γης κατά μήκος του Ειρηνικού, επί της οποίας είναι συγκεντρωμένος ο όγκος της ιαπωνικής βιομηχανίας. Τέλος, η κρατική γραφειοκρατία συστηματικά αποθάρρυνε της επενδύσεις ξένου κεφαλαίου, επιδιώκοντας τη μονοπώληση της εσωτερικής αγοράς από ιαπωνικές εταιρίες. Μηδամινός υπήρξε ο ρόλος του αμερικανικού κεφαλαίου στο «ιαπωνικό θαύμα». Η προϊούσα ενσωμάτωση του ιαπωνικού κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά σταδιακά μείωσε τη δυνατότητα λήψης τέτοιων κρατικών μέτρων. Ο έλεγχος των εισαγωγών και η ανοιχτή επιδότηση των εξαγωγών δημιουργήσαν ισχυρές αμερικανικές πολιτικές πιέσεις ήδη από τη δεκαετία του 1960. Η μεταφορά τεχνολογίας άρχισε να γίνεται όλο και πιο δύσκολη από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Πιο πρόσφατα, ο κρατικός έλεγχος επί του πιστωτικού συστήματος έγινε σημαντικά ασθενέστερος. Στην ουσία, κανένας τομέας της οικονομίας δεν είναι σήμερα υπό άμεσο κρατικό έλεγχο, ελαττώνοντας έτσι την ικανότητα του κράτους να προωθή την ανάπτυξη.

Τέλος, η κρατική παρέμβαση πήρε επίσης τη μορφή της διοικητικής καθοδήγησης (γκιό-

σεϊ σίντο). Ο όρος αυτός υποδηλώνει τον ηγετικό ρόλο που αυτομάτως υιοθετεί το ιαπωνικό κράτος στις σχέσεις του με το ιδιωτικό κεφάλαιο. Ένας μεγάλος αριθμός οργανώσεων του κεφαλαίου διατηρεί συνεχή επαφή με τον κρατικό μηχανισμό. Οι οργανώσεις αυτές περιλαμβάνουν την εθνική οργάνωση των εργοδοτών (Κέιντανρεν) καθώς και πολλές άλλες κλαδικές εργοδοτικές οργανώσεις, όπως η Ναυπηγική Ένωση. Οι μεγάλες μονάδες του βιομηχανικού, εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου επίσης έχουν τις δικές τους συστηματικές επαφές με τον κρατικό μηχανισμό. Από την άλλη, η κρατική γραφειοκρατία (και κυρίως MITI, MOF, Υπουργείο Εξωτερικών) απαρτίζεται από άριστα μορφωμένα στελέχη, κατά κανόνα απόφοιτους μιας χούφτας μεγάλων πανεπιστημίων και κυρίως του Πανεπιστημίου του Τόκιο, που προσλαμβάνονται μετά από ετήσιες αυστηρότατες εξετάσεις. Οι κρατικοί γραφειοκράτες συχνά γνωρίζονται με τους διοικητές των μεγάλων επιχειρήσεων από τα φοιτητικά χρόνια⁵. Οι σχέσεις κράτους και κεφαλαίου γίνονται ακόμη στενότερες με την τακτική της «καθόδου από τα ουράνια» (αμακουντάρι), κατά την οποία συνταξιοδοτημένοι ανώτατοι γραφειοκράτες προσλαμβάνονται από μεγάλες επιχειρήσεις και παρέχουν γνώση του κρατικού μηχανισμού και προσωπικές επαφές.

Οι τακτικές επαφές και η συνεχής ανάμειξη του προσωπικού κράτους και κεφαλαίου επιτρέπουν στο ιαπωνικό κράτος να προωθήσει αποτελεσματικά τα συμφέροντα του κεφαλαίου γενικά. Το κράτος κατά κανόνα καθοδηγεί το κεφάλαιο όσο αφορά τις στρατηγικές επιλογές στην παγκόσμια αγορά, καθώς και τη διευθέτηση των ενδοκαπιταλιστικών προστριβών. Τέτοιες προστριβές, για παράδειγμα, αναφύονται συνεχώς με θέμα τη σειρά κατάταξης των σχετικών μεριδίων των μεγάλων καπιταλιστικών μονάδων στην εσωτερική αγορά (η οποία είναι ευρέως γνωστή). Στο παρελθόν το κράτος προώθησε δυναμικά τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε συγκεκριμένους κλάδους (για παράδειγμα, ατσάλι, αυτοκίνητα, ηλεκτρονικά), προσπαθώντας να πετύχει οικονομίες μεγέθους στην παραγωγή και να δημιουργήσει συγκριτικό πλεονέκτημα στην παγκόσμια αγορά.

Η καθοδηγητική θέση του κράτους απέναντι στο ιδιωτικό κεφάλαιο έχει κάνει πολλούς και κυρίως Αμερικανούς κρατικούς αξιωματούχους να πιστέψουν ότι όλες οι αλλαγές στην ιαπωνική οικονομία ξεκινούν από το κράτος. Στην πραγματικότητα όμως οι σχέσεις κράτους και κεφαλαίου, παρά την προεξάρχουσα θέση του πρώτου, είναι περίπλοκες και εμπεριέχουν στοιχεία ανταγωνισμού. Οικονομικές πολιτικές οι οποίες επιζητούνται από το ιδιωτικό κεφάλαιο, συχνά παρουσιάζονται ως κρατικές πρωτοβουλίες και έτσι παίρνουν έναν πιο αντικειμενικό και κοινωνικό χαρακτήρα. Αυτό ακριβώς συνέβη με την αναδιάρθρωση των ναυπηγείων το 1978, την οποία επιθυμούσαν σφοδρά οι μεγάλες μονάδες λόγω της τότε κρίσης της παγκόσμιας αγοράς. Τις περισσότερες φορές τα συμφέροντα του κεφαλαίου γενικά, κατορθώνουν να επιβληθούν στα συμφέροντα των επιμέρους κεφαλαίων. Όταν όμως η ίδια η ύπαρξη των τελευταίων τίθεται υπό αμφισβήτηση, τότε συχνά απορρίπτεται ο καθοδηγητικός ρόλος του κράτους. Στη δεκαετία του 1960, για παράδειγμα, το MITI προσπάθησε να προωθήσει τη συγκέντρωση παραγωγής αυτοκινήτων σε δύο μόνο εταιρίες, την Τογιοτά και τη Νισσάν. Άλλες εταιρίες, και συγκεκριμένα η Χόντα, η Μιτσουμπίσι και η Τόγιο Κόγκιο (Μάξντα), αντιστάθηκαν δυναμικά και απέτρεψαν την πραγμάτωση του σχεδίου. Έτσι, σήμερα υπάρχουν ένδεκα κατασκευαστές αυτοκινήτων στην Ιαπωνία, σε αντίθεση με όλες τις άλλες μεγάλες κατασκευάστριες χώρες (οι ΗΠΑ

έχουν μόνο τρεις). Πρόκειται δηλαδή για μια σχέση συνεχούς διαπραγμάτευσης ανάμεσα στα διάφορα τμήματα του ιδιωτικού κεφαλαίου και στο κράτος, με συνεχώς μεταβαλλόμενες συμμαχίες και πολλές συγκρούσεις.

Το ιδιωτικό κεφάλαιο

Στο κέντρο της ιαπωνικής οικονομίας βρίσκονται τεράστια βιομηχανικά συγκροτήματα, τα οποία έχουν μεγάλη οικονομική, πολιτική και κοινωνική επιρροή. Πριν τον πόλεμο τέτοια ολιγοπωλιακά συγκροτήματα λέγονταν *ζαϊμπάτσου* και ήταν στην ουσία τραστ με πυρήνα μια τράπεζα και μια εταιρία γενικού εμπορίου. Οι αμερικανικές αρχές κατοχής διέλυσαν τα *ζαϊμπάτσου* (ως στυλοβάτες του στρατιωτικού καθεστώτος) και προσπάθησαν να ελαττώσουν τη συγκέντρωση του κεφαλαίου χρησιμοποιώντας αμερικανικές μεθόδους (Επιτροπή Δίκαιου Ανταγωνισμού). Τα μεγάλα κεφαλαιακά συγκροτήματα όμως γρήγορα επανεμφάνιστηκαν, αυτή τη φορά γνωστά ως *κεϊρέτσου*.

Μερικά από τα παλιά μεγάλα *ζαϊμπάτσου*, όπως Μισοούι, Μισουμπίσι και Σουμιτόμο, επανήλθαν γρήγορα ως *κεϊρέτσου*. Αυτού του είδους τα *κεϊρέτσου* απαρτίζονται από εκατοντάδες λίγο πολύ ανεξάρτητες εταιρίες με κέντρο την ομώνυμη τράπεζα, η οποία παρέχει πιστώσεις στις εταιρίες-μέλη. Ακόμη το διευθυντικό προσωπικό των εταιριών συχνά μεταφέρεται από τη μια στην άλλη, και οι συνδετικοί δεσμοί ενισχύονται σημαντικά με την αμοιβαία ιδιοκτησία του μετοχικού κεφαλαίου των εταιριών-μελών. Θα ήταν όμως λάθος να νομιστεί ότι πρόκειται για κλασικά καρτέλ, και τούτο κυρίως γιατί τα μέλη διατηρούν σχετική ελευθερία στον καθορισμό τιμών και στην εξεύρεση προμηθευτών.

Ταυτόχρονα, οι μεγάλες τράπεζες, όπως η Ντάι Ιτσι Κάνγκιο, η Σάνβα, η Φούτζι, δημιούργησαν δικά τους *κεϊρέτσου*, χωρίς σχέσεις με τα προπολεμικά *ζαϊμπάτσου*. Και πάλι δεν πρόκειται για κλασικά καρτέλ, ούτε για το χρωματιστικό κεφάλαιο του Χίλφερντιγκ, δηλαδή για συγχωνεύσεις βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου με κυρίαρχο το δεύτερο. Πρόκειται μάλλον για πιο εξελιγμένες μορφές της πρακτικής της «κύριας τράπεζας», η οποία χαρακτηρίζει όλη την ιαπωνική βιομηχανία. Συγκεκριμένα, οι ιαπωνικές εταιρίες συνήθως δανείζονται από πολλές τράπεζες, από τις οποίες μια ή δύο το πολύ θεωρούνται οι «κύριες τράπεζες» της επιχείρησης. Η ουσία αυτής της σχέσης βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου φαίνεται κατά τη διάρκεια μιας οικονομικής κρίσης. Τότε, η «κύρια τράπεζα» συνεχίζει να παρέχει δάνεια, έστω και μη κερδοφόρα και συχνά χωρίς να το θέλει, ούτως ώστε να αποφευχθεί η κατάρρευση της εταιρίας-πελάτη. Η τράπεζα βέβαια δε θα βγει χαμένη όταν η κρίση ξεπεραστεί. Τα *κεϊρέτσου* των μεγάλων τραπεζών λειτουργούν σ' αυτή τη βάση, αν και δεν είναι απαραίτητο να ανήκει μια εταιρία στο *κεϊρέτσου* της «κύριας τράπεζας» της.

Τέλος, *κεϊρέτσου* αναπτύχθηκαν μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο γύρω από τις νέες μεγάλες βιομηχανικές εταιρίες-πυρήνες, όπως η Χιτάτσι στα ηλεκτρονικά και η Τογιότα στα αυτοκίνητα. Οι εταιρίες-μέλη τέτοιων *κεϊρέτσου* έχουν σχέση εξάρτησης με την εταιρία-πυρήνα ως προς την τιμή πώλησης του προϊόντος τους, την παροχή εμπορικών πιστώσεων και το δανεισμό από κάποια «κύρια τράπεζα», με την οποία η εταιρία-πυρήνας έχει στενές σχέσεις.

Τα *κεϊρέτσου* γενικά είναι μια μορφή έκφρασης της λεγόμενης «διττής δομής» της ιαπωνικής βιομηχανίας. Δηλαδή της ύπαρξης λίγων γιγάντιων εταιριών, οι οποίες τείνουν να

σχηματίζουν συγκροτήματα, και μιας μεγάλης μάζας μικρομεσαίων εταιριών, ιδιαίτερα πολυάριθμων στη γεωργία, τη διανομή και τον κλάδο υφάσματος. Κατά κανόνα, και χωρίς απαραίτητα να ανήκουν στο ίδιο κείρέτσου, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις συνδέονται με τις μεγάλες αλλά και μεταξύ τους με σχέσεις υπεργολαβίας. Οι σχέσεις αυτές είναι μακροχρόνιες και αφορούν στην ποιότητα της παραγωγής, στο σχεδιασμό του προϊόντος, στον καθορισμό του χρόνου παράδοσης του προϊόντος και σε άλλες πλευρές της παραγωγής. Είναι επίσης αυστηρά ιεραρχικές και η ιεραρχία καθορίζεται από το μέγεθος των εταιριών. Όσο ψηλότερα στην ιεραρχία είναι μια εταιρία τόσο έχει καλύτερες συνθήκες εργασίας και μισθούς, σταθερότητα του εργατικού δυναμικού και παραγωγικότητα. Σε καιρούς κρίσης οι μικρές εταιρίες απορροφούν δυσανάλογο μέρος της γενικής οικονομικής πίεσης. Οι μεγάλες εταιρίες μειώνουν το ποσοστό κέρδους επί των προμηθειών, δίνουν εμπορικές πιστώσεις με χειρότερους όρους και μεταβιβάζουν υπεράριθμους δικούς τους εργαζόμενους στο μισθολόγιο των μικρότερων εταιριών. Η ύπαρξη των υπεργολαβικών σχέσεων, η οποία κορυφώνεται στα κείρέτσου, εξηγεί το πώς μπορεί ένας γίγαντας σαν την Τογιότα να φέρει στο επίσημο μισθολόγιο το ένα έκτο των εργατών που φέρει η Τζένεραλ Μότορς.

Ο δυσμός του ιαπωνικού κεφαλαίου και η κυριαρχία των τεράστιων συγκροτημάτων δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως έλλειψη ανταγωνισμού στην εσωτερική αγορά. Σοβαρές ανταγωνιστικές πιέσεις πηγάζουν από τον προσανατολισμό των μεγάλων εταιριών προς την παγκόσμια αγορά. Οι κατασκευαστές πλοίων, αυτοκινήτων, ηλεκτρονικών και άλλων αγαθών βρίσκονται υπό συνεχή διεθνή πίεση να καινοτομήσουν, να μειώσουν το κόστος και να βελτιώσουν την ποιότητα, γεγονός που αντανακλάται και στην εσωτερική αγορά. Στην εσωτερική αγορά, από την άλλη, οι εταιρίες συνεχώς επιδιώκουν να αυξήσουν το ποσοστό αγοράς, ούτως ώστε να ανέβουν στην ιεραρχία του κλάδου τους και να εξασφαλίσουν καλύτερους όρους πιστώσεων και καλύτερους όρους πωλήσεων. Έντονος ανταγωνισμός επίσης πηγάζει και από τη μάζα των μικρών εταιριών, «τους πρωτεργάτες της τεχνικής προόδου» και τον «παλμό της καπιταλιστικής οικονομίας»⁶. Κατά κανόνα βέβαια, οι εταιρίες οι οποίες περιορίζονται στην εσωτερική αγορά έχουν χαμηλότερη παραγωγικότητα από αυτές με διεθνή προσανατολισμό.

Η διαδικασία της εργασίας

Είναι τώρα περίπου δέκα χρόνια που οι ιαπωνικές μέθοδοι εργασίας έχουν γίνει αντικείμενο έντονης μελέτης. Διαδεδομένη είναι η γνώμη ότι η απασχόληση εφ' όρου ζωής, η ευλγυσία στον καθορισμό των καθηκόντων του εργαζόμενου, η διαμόρφωση ομάδων εργασίας, η εκπαίδευση μέσα στην εταιρία και ο επιχειρησιακός συνδικαλισμός, εξασφαλίζουν μακροπρόθεσμα καλύτερες συνθήκες ανάπτυξης και κεφαλαιακής συσσώρευσης⁷.

Στυλοβάτης του ιαπωνικού συστήματος εργασίας είναι η απασχόληση εφ' όρου ζωής, η οποία ισχύει περίπου για το 40% του εργατικού δυναμικού που εργάζεται σε μεγάλες εταιρίες. Οι ειδικευμένοι, άρρενες εργάτες, συνήθως προσλαμβάνονται αμέσως μετά το πανεπιστήμιο ή τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και έχουν λίγο πολύ ασφαλείς συνθήκες εργασίας μέχρι να συνταξιοδοτηθούν. Οι εταιρίες στρατολογούν ετησίως από τα πανεπιστήμια και τα σχολεία και πληρούν τα κατώτατα κλιμάκια μιας άκαμπτης εργατικής ιεραρχίας (οι στρατιωτικοί όροι είναι ακριβείς). Για τις εργαζόμενες γυναίκες των μεγάλων εταιριών και

για εργάτες με συμβάσεις προσωρινής εργασίας δεν υπάρχει εξασφάλιση. Το ίδιο ισχύει λίγο πολύ και για τους εργαζόμενους στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Όλοι αυτοί υφίστανται και το κύριο βάρος των οικονομικών κρίσεων, όταν οι μεγάλες εταιρίες μεταβιβάζουν τις πιέσεις στις μικρότερες. Απασχόληση εφ' όρου ζωής και μεταβίβαση των πιέσεων προς το περιθώριο της εργατικής τάξης, είναι από τους κύριους λόγους για τους οποίους το ποσοστό ανεργίας παραμένει πεισματικά χαμηλό στην Ιαπωνία ακόμη και στη σημερινή βαθιά κρίση.

Η απασχόληση εφ' όρου ζωής συνοδεύεται από μισθολογική άνοδο κατ' αρχαιότητα. Ο νεοσύλλεκτος εργάτης θα πάρει ένα σχετικά χαμηλό μισθό, ο οποίος θα ανέβει μόνο με την ηλικία και καθώς ο εργαζόμενος θα αναρριχάται τη σκάλα της ιεραρχίας (η οποία διαφέρει για χειρώνακτες και για εργάτες γραφείου). Επιπλέον, οι μεγάλες εταιρίες διαθέτουν και ευρύ φάσμα πατενταλιστικών παροχών, όπως φτηνά ενοίκια σε σπίτια της εταιρίας (η Τογιότα έχει ολόκληρη πόλη στο όνομά της), επιδόματα ταξιδιού, θέρμανσης, εκπαίδευσης κ.ο.κ. Η επιδίωξη βέβαια είναι να εξασφαλιστούν η ταξική ειρήνη και η συνεργασία σε όλα τα επίπεδα.

Το τρίτο κύριο στοιχείο του ιαπωνικού συστήματος εργασίας, ο επιχειρησιακός συνδικαλισμός, επίσης συμβάλλει στην καλλιέργεια του κλίματος «η εταιρία είναι μια οικογένεια». Η ιστορία του ιαπωνικού συνδικαλισμού είναι μεγάλη, σκληρή και στενά συνδεδεμένη με το Σοσιαλιστικό και το Κομμουνιστικό Κόμμα. Ο επιχειρησιακός συνδικαλισμός αυτού του τύπου ριζώσε μετά τις εκκαθαρίσεις των κομμουνιστών συνδικαλιστών από τους Αμερικανούς στην αρχή του Ψυχρού Πολέμου. Συμβάλλει κι αυτός στον κατακερματισμό της εργατικής τάξης και στην επιβολή της εργασιακής πειθαρχίας στους χώρους δουλειάς.

Ο κερδισμένος αυτής της διευθέτησης των εργασιακών σχέσεων είναι η άρχουσα τάξη, η οποία έχει κατορθώσει να επιβάλλει απάνθρωπους ρυθμούς εκμετάλλευσης. Για τους εργαζόμενους δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός των ειδικοτήτων, ενώ συχνά υποχρεώνονται να κάνουν ο ένας τη δουλειά του άλλου και συνεχώς μετατίθενται μέσα στην εταιρία. Η διεύθυνση φοράει παρόμοια ρούχα με τους εργαζόμενους για να δημιουργήσει κλίμα «ισότητας», ενώ επιδιώκει να δημιουργήσει την ψευδαίσθηση ότι οι εργαζόμενοι πραγματικά συμμετέχουν στη διαμόρφωση του προϊόντος και συμβάλλουν στις αλλαγές της διαδικασίας παραγωγής. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι Ιάπωνες εργάτες δουλεύουν κατά 30% περισσότερες ώρες από τους Γερμανούς και τους Γάλλους εργάτες και αναγκάζονται να κάνουν εκατοντάδες ώρες απλήρωτης υπερωρίας. Η ένταση και η έκταση της δουλειάς είναι τέτοια, ώστε πάνω από 20.000 άνθρωποι πεθαίνουν ετησίως από υπερεργασία (ξαφνικός θάνατος από υπερκόπωση, το φοβερό καρόσι), ενώ ίσως και εκατομμύρια τελούν υπό μόνιμες συνθήκες εξάντλησης.

Αποτέλεσμα του πλέγματος εργασιακών σχέσεων είναι ακόμη ότι η αναμφισβήτητη άνοδος των ημερομισθίων στη μεταπολεμική περίοδο δεν ακολούθησε την άνοδο της παραγωγικότητας⁸. Ενώ η παραγωγικότητα της κατασκευαστικής βιομηχανίας τετραπλασιάστηκε από το 1955 μέχρι το 1970, οι πραγματικοί μισθοί ανέβηκαν λίγο πάνω από δύο φορές. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και στις δεκαετίες του 1970 και 1980. Έτσι, το ποσοστό των κερδών στο συνολικό προϊόν ανέβαινε σημαντικά, γεγονός που επέτρεψε μανιωδή κύματα επενδύσεων. Εάν βέβαια αναλύσει κανείς τα φαινόμενα αυτά με βάση τις συναλλα-

ματικές ισοτιμίες, όπως κάνουν οι παγκόσμιοι οργανισμοί, τότε η τεράστια άνοδος του γιεν μετά το 1971 κάνει τους ιαπωνικούς πραγματικούς μισθούς να φαίνονται πολύ υψηλοί. Η άνοδος αυτή όμως είναι εν πολλοίς πλασματική: οι πραγματικοί ιαπωνικοί μισθοί μετά το 1971 δεν έχουν ανέβει σημαντικά και σίγουρα όχι τόσο όσο η παραγωγικότητα.

Συνοψίζοντας, η ιαπωνική οικονομία χαρακτηρίζεται από έντονο κρατικό παρεμβατισμό σε όλα τα επίπεδα και κυρίως με τη μορφή της πειθάρχησης και καθοδήγησης του ιδιωτικού κεφαλαίου προς το συμφέρον της συσσώρευσης γενικά. Ακόμη, χαρακτηρίζεται από δυϊσμό στο ιδιωτικό κεφάλαιο, με κυρίαρχα τεράστια ολιγοπωλιακά συγκροτήματα στραμμένα προς τη διεθνή αγορά, από τη μια, και πλήθος μικρότερων, λιγότερο αποτελεσματικών μονάδων, από την άλλη. Τέλος, χαρακτηρίζεται από ένα πλέγμα εργασιακών σχέσεων που παρέχει σχετική ασφάλεια εργασίας στον πυρήνα της εργατικής τάξης, αλλά ταυτόχρονα επιβάλλει εξοντωτικούς ρυθμούς εκμετάλλευσης και κρατάει τους πραγματικούς μισθούς κάτω από την άνοδο της παραγωγικότητας. Αυτό το σύνολο ιδιομορφιών ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικό στην προώθηση της κεφαλαιακής συσσώρευσης, όσο η τελευταία στηριζόταν στην παροχή άφθονων και φτηνών εργατικών χεριών, στη γρήγορη επέκταση της εσωτερικής αγοράς, στην επέκταση του κεφαλαιακού δυναμικού και στις εξαγωγές. Η αποτελεσματικότητά του στις σημερινές παγκόσμιες συνθήκες συσσώρευσης είναι πολύ μικρότερη. Αλλά, οι κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες εμπεριέχονται σ' αυτές τις ιδιαιτερότητες, δεν επιδέχονται γρήγορη μεταβολή, και αυτό επηρεάζει την εξέλιξη της σημερινής κρίσης του ιαπωνικού καπιταλισμού.

Η μεταπολεμική πορεία της οικονομίας

Η περίοδος της γρήγορης ανάπτυξης 1951-73 και η κρίση 1973-75

Από το 1951 μέχρι το 1973 το ιαπωνικό ΑΕΠ παρουσίασε μέσο ρυθμό μεγέθυνσης λίγο πάνω από 9% και επταπλασιάστηκε. Ο πρώτος σημαντικός παράγοντας αυτής της επιτυχίας ήταν η γενικότερη ευεξία όλων των μητροπολιτικών χωρών σ' αυτή την περίοδο, τη χρυσή εποχή του καπιταλισμού. Στις δεκαετίες του 1950 και 1960 οι αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες παρουσίασαν μέσους ρυθμούς μεγέθυνσης γύρω στο 5% και ο όγκος του παγκόσμιου εμπορίου γύρω στο 8%. Η συμφωνία του Μπρέτον Γουντς εξασφάλισε τη σταθερότητα της ισοτιμίας δολαρίου-γιεν στο 1 προς 360. Πλήθος νέων τεχνολογιών, κυρίως από τις ΗΠΑ, βρέθηκαν στη διάθεση του ιαπωνικού κεφαλαίου στους τομείς του χάλυβα, των ναυπηγοκατασκευών, χημικών, αλλά και των ειδών μαζικής κατανάλωσης, όπως αυτοκίνητα και οικιακές συσκευές. Το ψηλό μορφωτικό επίπεδο της εργατικής τάξης και του πληθυσμού γενικότερα, έκανε δυνατή τη χρήση αυτών των τεχνολογιών. Οι όροι εμπορίου της περιόδου αυτής, με το φτηνό πετρέλαιο και άλλες πρώτες ύλες, ευνόησαν τον ιαπωνικό κατασκευαστικό τομέα. Τέλος, η ύπαρξη άφθονου εργατικού δυναμικού στη γεωργία επέτρεψε το γρήγορο σχηματισμό μιας τεράστιας εργατικής τάξης. Στην περίοδο αυτή ο αριθμός των μισθωτών εργατών ανέβηκε από τα 14 στα 33 εκατομμύρια με μαζική έξοδο από τη γη. Αυτό ήταν και το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε το ιαπωνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων.

Κρατικός προστατευτισμός και προώθηση των εξαγωγών ευνόησαν τη δημιουργία με-

γάλων μονάδων κεφαλαίου με σταθερές βάσεις στην εσωτερική αγορά αλλά και με κατεύθυνση προς την παγκόσμια αγορά. Η εσωτερική ζήτηση, αντίθετα από ότι συχνά πιστεύεται, ήταν και είναι πολύ σημαντικότερη από την εξωτερική για το ιαπωνικό κεφάλαιο. Στη μεγέθυνση της εσωτερικής ζήτησης συνετέλεσε και η άνοδος του πραγματικού εισοδήματος των αγροτών λόγω της εξόδου από τη γη, αλλά και της κρατικής στήριξης της τιμής του ρυζιού. Πιο πολύ όμως από όλα στη μεγέθυνση της εσωτερικής ζήτησης συνετέλεσε ο μανιώδης ρυθμός ιδιωτικών επενδύσεων. Στην περίοδο 1960-1974 η ακαθάριστη επένδυση ως ποσοστό του ΑΕΠ ήταν 35% ετησίως, περίπου διπλάσια της αμερικανικής⁹. Το κράτος συστηματικά δημιουργούσε κλίμα άμιλλας στην ανανέωση και επέκταση του κεφαλαιακού εξοπλισμού των επιχειρήσεων. Πιστώσεις και δάνεια για επενδύσεις παρείχε το αυστηρά ελεγχόμενο τραπεζικό σύστημα. Οι γρήγοροι ρυθμοί επένδυσης, η ύπαρξη εσωτερικού ανταγωνισμού και ο προσανατολισμός προς την παγκόσμια αγορά επέτρεψαν την εντυπωσιακή άνοδο της παραγωγικότητας. Μέσος ετήσιος ρυθμός ανόδου της παραγωγικότητας στην περίοδο 1960-1973 ήταν 11% σε σύγκριση με το 2,9% των ΗΠΑ και το 5,9% της Γερμανίας (αλλά από πολύ χαμηλότερη βάση)¹⁰.

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε από συχνές κρίσεις που ξεκινούσαν από το ισοζύγιο πληρωμών. Οι επενδυτικές εκρήξεις οδηγούσαν σε υπερθέρμανση της παραγωγής, άνοδο των εισαγωγών και εμφάνιση πλεονεξικού εξωτερικού ελλείμματος. Η οικονομία περνούσε σε μια σχετικά ρηχή ύφεση μέχρις ότου το ισοζύγιο πληρωμών επανέλθει σε ισορροπία και η διαδικασία αρχίσει ξανά. Μόλις στο τέλος της δεκαετίας του 1970 μπόρεσε η Ιαπωνία να σπάσει το αναπτυξιακό αυτό φράγμα με την άνοδο των εξαγωγών και να περάσει σε περίοδο πλεονασματικού ισοζυγίου.

Η συνθήκες γρήγορης ανάπτυξης σταδιακά διαβρώθηκαν και η περίοδος αυτή έφτασε στο τέλος της το 1973. Η σταδιακή υποχώρηση της αμερικανικής ηγεμονίας, με την εμφάνιση ελλειμματικού εξωτερικού ισοζυγίου, οδήγησε στην κατάρρευση της συμφωνίας του Μπρέτον Γουντς και στην έναρξη της παρούσας περιόδου ελεύθερων και άκρως ευμετάβλητων ισοτιμιών. Εξάλλου, η απρόσκοπτη παγκόσμια συσσώρευση στη βάση τεχνολογιών που απαιτούσαν αφθονία πρώτων υλών, οδήγησε σε γρήγορη άνοδο των τιμών των προϊόντων αυτών, με κορύφωμα την άνοδο της τιμής του πετρελαίου. Στην περίοδο 1970-1974 οι όροι εμπορίου της Ιαπωνίας χειροτέρεψαν κατά ένα τρίτο. Ταυτόχρονα η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου οδήγησε, για πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας, σε δυσαναλογία κεφαλαίου προς εργατικό δυναμικό και έτσι σε σημαντική άνοδο των πραγματικών μισθών στην περίοδο 1970-1973. Η άνοδος αυτή ξεπέρασε την άνοδο της παραγωγικότητας και σε συνδυασμό με την άνοδο των τιμών πρώτων υλών έπληξε το ποσοστό κέρδους.

Όταν ο ΟΠΕΚ τετραπλασίασε την τιμή του πετρελαίου το 1973, το ποσοστό κέρδους της ιαπωνικής βιομηχανίας κατέρρευσε εντελώς. Η ραγδαία άνοδος της τιμής του πετρελαίου ήταν ιδιαίτερα σκληρό πλήγμα, δεδομένης της μεγάλης κατανάλωσης ενέργειας ανά μονάδα προϊόντος και της εξάρτησης της χώρας κατά 90% από τις εισαγωγές. Ο συνδυασμός υψηλών τιμών πρώτων υλών και χαλαρής νομισματικής πολιτικής, η οποία απέβλεπε σε μετριασμό των αρνητικών επιδράσεων από την άνοδο του γιεν μετά την κατάρρευση του Μπρέτον Γουντς, οδήγησε σε πληθωρισμό 24,5% επί των τιμών καταναλωτή το 1974. Ταυτόχρονα παρατηρήθηκαν φαινόμενα αποθεματοποίησης πρώτων υλών, τα οποία επέτειναν

την κρίση. Το ΑΕΠ μειώθηκε κατά 1,2% το 1974 (από αύξηση 8,8% το 1973), η παραγωγή της κατασκευαστικής βιομηχανίας και του μεταλλευτικού τομέα έπεσε σχεδόν κατά 20% και για ένα διάστημα επικράτησε πανικός στην αγορά καταναλωτικών αγαθών.

Αντιμέτωπες με την κρίση οι εθνικές συνδικαλιστικές ενώσεις ζήτησαν αυξήσεις πολύ μικρότερες από την άνοδο του πληθωρισμού, και έτσι δέχτηκαν σημαντική μείωση των πραγματικών μισθών. Παρατηρήθηκε μια μικρή άνοδος της ανεργίας, αλλά μεγάλο μέρος της πίεσης μεταφέρθηκε από τις μεγάλες εταιρίες στις μικρότερες, στις γυναίκες και στους εργαζόμενους με προσωρινές συμβάσεις. Το σύστημα της απασχόλησης εφ' όρου ζωής άντεξε στη δοκιμασία της κρίσης. Οι πιέσεις στους εργαζόμενους των μεγάλων εταιριών εκφράστηκαν ως μείωση των συνολικών ωρών εργασίας και των πραγματικών μισθών. Τα συνδικάτα δέχτηκαν τις θυσίες αυτές για να αποφευχθεί η δημιουργία στρατιάς ανέργων. Απαραίτητα για το αποτέλεσμα αυτό ήταν η συνεργασία κράτους και κεφαλαίου, καθώς και η ικανότητα του ιδιωτικού κεφαλαίου να πειθαρχήσει τις επιμέρους μονάδες του, χαρακτηριστικά που αναλύθηκαν προηγουμένως.

Η κρίση της περιόδου 1973-1975 σηματοδότησε την αλλαγή ιστορικής περιόδου για τον ιαπωνικό καπιταλισμό. Η ερμηνεία της αλλαγής αυτής δεν είναι εύκολη υπόθεση και υπάρχουν πολλές αντιμαχόμενες γνώμες. Η θέση του Μακότο Ίτο, της μαρξιστικής σχολής Ουνό, έχει ασκήσει σημαντική επιρροή στους κύκλους της Αριστεράς και της πολιτικής οικονομίας¹¹. Συγκεκριμένα, ο Ίτο πιστεύει ότι η περίοδος από το 1973 και μετά είναι η τρίτη μεγάλη κρίση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, μετά από αυτές του 1873-1893 και του 1929-1939. Για την ανάλυση αυτής της περιόδου κρίσης ο Ίτο χρησιμοποιεί τις θεωρίες της σχολής Ουνό, καθώς και τις θεωρίες των μακρών κυμάτων, χωρίς όμως να δέχεται τις απόψεις του Κοντράτιεφ για συγκέντρωση τεχνολογικών καινοτομιών κατά τακτά διαστήματα. Η μεταστροφή του παγκόσμιου κύματος στις αρχές της δεκαετίας του 1970, κατά τον Ίτο, οφείλεται στην υπερσυσσώρευση κεφαλαίου σε σχέση με τη διαθέσιμη εργατική δύναμη και στην αστάθεια που πηγάζει από το πιστωτικό σύστημα, παράγοντες στους οποίους η σχολή Ουνό αποδίδει μεγάλη σημασία.

Το κεντρικό επιχείρημα του Ίτο είναι ότι στην περίοδο μετά το 1973 εμφανίστηκε μια ιστορική αντιστροφή των τάσεων της καπιταλιστικής συσσώρευσης όπως τις γνωρίζουμε από την κρίση του 1873-1893 και μετά. Συγκεκριμένα, η καπιταλιστική ανάπτυξη τον τελευταίο αιώνα παρουσίασε τις εξής τρεις στενά συνδεδεμένες τάσεις: α) αύξηση του μεγέθους των επενδύσεων σταθερού κεφαλαίου, οι οποίες προώθησαν τη μονοπωλιακή δόμηση και συμπεριφορά των καπιταλιστικών επιχειρήσεων, β) ανάπτυξη του συνδικαλισμού ανάμεσα στους άρρενες εργάτες της βαριάς βιομηχανίας και του δημόσιου τομέα, γ) επέκταση του οικονομικού ρόλου του κράτους, με αποκορύφωμα τον κέϊνσιανισμό και το «κράτος πρόνοιας» μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι τρεις αυτές τάσεις περιόρισαν το ρόλο της ελεύθερης ανταγωνιστικής αγοράς και επέτρεψαν ένα βαθμό κοινωνικού ελέγχου των οικονομιών. Η εισαγωγή της μικροηλεκτρονικής τεχνολογίας και της πληροφορικής, καθώς και η συνεχής πίεση της μακράς ύφεσης, έχουν αντιστρέψει αυτές τις τάσεις και επαναστασιοποίησαν την ελεύθερη αγορά. Η εμφάνιση του νεοφιλελευθερισμού δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα της ιδεολογικής ήττας του κέϊνσιανισμού, αλλά και έκφραση της μεταστροφής των ιστορικών τάσεων της καπιταλιστικής οικονομίας.

Αναδιάρθρωση και αστάθεια: 1973-1991

Ανεξάρτητα από την ορθότητα της ερμηνείας του Ίτο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πορεία της ιαπωνικής οικονομίας στην περίοδο 1973-1991 ήταν πολύ διαφορετική από αυτή στην περίοδο 1951-1973. Ήδη εξετάσαμε την κρίση 1973-1975· μένει τώρα να δούμε τα βήματα αναδιάρθρωσης και τις δομικές αλλαγές στην οικονομία την περίοδο μέχρι το 1991.

Στη διάρκεια της κρίσης του 1973-75 έγινε προφανές ότι η κεφαλαιακή συσσώρευση δεν μπορούσε πλέον να στηριχτεί στην επέκταση της βαριάς και της χημικής βιομηχανίας με κυρίαρχη την αυτόνομη εσωτερική ζήτηση. Το ΜΙΤΙ άρχισε να ωθεί το ιαπωνικό κεφάλαιο προς την κατεύθυνση των αυτοκινήτων, του μηχανικού εξοπλισμού και των ημιαγωγών με σκοπό τις εξαγωγές. Ο καπιταλιστικός εξορθολογισμός της βιομηχανίας ήταν ιδιαίτερα βίαιος, με κλείσιμο μονάδων και γραμμών παραγωγής, εισαγωγή μικροηλεκτρονικής τεχνολογίας και επιτάχυνση του ρυθμού δουλειάς. Η παραγωγικότητα στην κατασκευαστική βιομηχανία την περίοδο 1975-1980 ανέβηκε κατακόρυφα, με μέσο όρο αύξησης πάνω από 9%. Οι πραγματικοί μισθοί ανέβηκαν λιγότερο από 2% ετησίως την ίδια περίοδο και η επακόλουθη αύξηση των κερδών βοήθησε τη διεθνή ανταγωνιστικότητα του ιαπωνικού κεφαλαίου. Η άνοδος των εξαγωγών, κυρίως προς τις ΗΠΑ, ήταν όντως εντυπωσιακή, με διπλασιασμό του όγκου τους από το 1975 μέχρι το 1978. Παράλληλα, το κράτος επεδίωξε την επέκταση της εσωτερικής ζήτησης, με αύξηση των δημόσιων δαπανών μέσω του κρατικού δανεισμού. Το δημόσιο χρέος ανέβηκε από λίγο πάνω από 10% του ΑΕΠ το 1973 στο 40% του ΑΕΠ το 1980, μια εξέλιξη η οποία αποδείχτηκε ιδιαίτερα σημαντική για την απελευθέρωση του πιστωτικού συστήματος στη δεκαετία του 1980.

Η ανάκαμψη δεν κράτησε πολύ. Ο τριπλασιασμός της τιμής του πετρελαίου το 1979-1980 και η γρήγορη άνοδος του γιεν στην περίοδο 1976-1978 αύξησαν το κόστος των εισαγωγών, μείωσαν τον όγκο των εξαγωγών και επανέφεραν το ισοζύγιο πληρωμών σε έντονο έλλειμμα στην περίοδο 1979-1980. Η δημοσιονομική πολιτική, από την άλλη, μεταστράφηκε στη λιτότητα το 1981, ακολουθώντας την ίδια πορεία όπως και στις άλλες μεγάλες καπιταλιστικές χώρες. Η πτώση των εξαγωγών και η υποχώρηση της εσωτερικής ζήτησης επανέφεραν την οικονομία στην ύφεση το 1980 με ελαφρά άνοδο της ανεργίας και πτώση των πραγματικών μισθών.

Η ύφεση του 1980-1982 ήταν ελαφρότερη απ' αυτή του 1973-1975 και δεν οδήγησε σε δραματικές αλλαγές στις στρατηγικές επιλογές του κεφαλαίου, δηλαδή τον εξορθολογισμό με στροφή προς τις εξαγωγές. Η ανάκαμψη της αμερικανικής οικονομίας μετά το 1982 επέτρεψε τη ραγδαία άνοδο των εξαγωγών, με την εμφάνιση τεράστιου εμπορικού πλεονάσματος κυρίως στο διμερές εμπόριο με τις ΗΠΑ. Το ξεπέρασμα του φράγματος του ισοζυγίου πληρωμών και η εμφάνιση επίμονων πλεονασμάτων χρονολογείται από τότε. Ο συνεχιζόμενος εξορθολογισμός, η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών, οι λιμνάζοντες πραγματικοί μισθοί, η θεαματική άνοδος του δολαρίου και η ακόλουθη έκρηξη των εξαγωγών οδήγησαν σε νέα ανάκαμψη, η οποία διήρκεσε από το 1982 μέχρι το 1985.

Η συμφωνία του ξενοδοχείου «Πλάζα» της Νέας Υόρκης το 1985 ανάμεσα στις πέντε μεγαλύτερες κεντρικές τράπεζες επεδίωξε την αντιστροφή της ανόδου του δολαρίου. Σε δύο περίπου χρόνια μετά τη «συμφωνία Πλάζα» το γιεν ανέβηκε από τα 240 στα 120 το δολάριο. Αυτό σήμανε το τέλος της ανάκαμψης που βασιζόταν στις εξαγωγές και την επι-

στροφή της ύφεσης. Η κερδοφορία των εξαγωγικών κατασκευαστικών βιομηχανιών εξανεμίστηκε και η περίοδος 1985-1986 χαρακτηρίζεται και σήμερα στην Ιαπωνία ως «η ύφεση του υψηλού γιεν». Και πάλι η ύφεση αυτή ήταν ελαφρότερη απ' αυτή του 1973-1975, αλλά επέτεινε την τάση εξορθολογισμού, εισαγωγής νέων τεχνολογιών και παγώματος των πραγματικών μισθών.

Για να μετριάσει την επίδραση του υψηλού γιεν η κυβέρνηση το 1986 χαλάρωσε τη φορολογική της πολιτική και μείωσε τα επιτόκια. Το 1987, μετά τη διεθνή κατάρρευση των χρηματιστηρίων και κυρίως της Γουόλ Στρίτ, το προεξοφλητικό επιτόκιο της Τράπεζας της Ιαπωνίας κατέβηκε στο 2,5% και παρέμεινε σ' αυτό το επίπεδο για δύο χρόνια. Η βιομηχανία εκμεταλλεύτηκε τα χαμηλά επιτόκια για να δανειστεί από την ανοιχτή αγορά, να μειώσει το δανεισμό της από τις τράπεζες και να αποδυθεί σε επενδύσεις μεγέθους άνω του 30% του ΑΕΠ στη διετία 1988-1989. Η ιδιωτική κατανάλωση επίσης σημείωσε σημαντική άνοδο σ' αυτή την περίοδο. Ήταν η πρώτη φορά από την κρίση του 1973-75 που η αυτόνομη εσωτερική ζήτηση ανέκαμψε ικανοποιητικά.

Το εντυπωσιακό στοιχείο της περιόδου 1986-1989 όμως δεν ήταν η άνοδος της εσωτερικής ζήτησης αλλά η φοβερή κερδοσκοπική έκρηξη, με επίκεντρο το Χρηματιστήριο και την αγορά γης και ακινήτων. Η χαλάρωση της νομισματικής πολιτικής και η απελευθέρωση του πιστωτικού συστήματος οδήγησαν το δείκτη τιμών μετοχών στην ιστορικά υψηλότερη τιμή του το καλοκαίρι του 1989. Οι τιμές γης, ιδίως στο Τόκιο, ακολούθησαν εξίσου εντυπωσιακή άνοδο. Εμφανίστηκαν δηλαδή φαινόμενα σχετικής αυτονομίας του χρηματοπιστωτικού τομέα και πληθωρισμός των τιμών χαρτιών και ακινήτων που δε συνοδεύονταν από πληθωρισμό των τιμών αγαθών. Για το λόγο αυτό η ανάκαμψη της περιόδου 1986-1989 σήμερα ονομάζεται «οικονομία της σαπουνόφουσας». Η Τράπεζα της Ιαπωνίας, ανησυχώντας για τα πιθανά επακόλουθα της αλόγιστης κερδοσκοπικής έκρηξης, έσπασε τη «σαπουνόφουσα» το Δεκέμβριο του 1989 ανεβάζοντας τα επιτόκια. Η βαθμιαία πτώση του Χρηματιστηρίου κατά 50% στον επόμενο χρόνο και η πτώση των τιμών γης οδήγησαν τη χώρα σε περίπλοκη κρίση μετά το 1991.

Εν συνόψει, η περίοδος 1973-1991 χαρακτηρίστηκε από συνεχή αστάθεια και πολύ μεταβλητούς ρυθμούς κεφαλαιακής συσσώρευσης. Η αδυναμία της εσωτερικής ζήτησης, λόγω των λιμναζόντων πραγματικών μισθών και της χαλάρωσης της τάσης για επενδύσεις, αύξησε τη σημασία των εξαγωγών. Όμως η κατάρρευση του Μπρέτον Γουντς και οι ιδιαίτερα ευμετάβλητες ισοτιμίες των τελευταίων είκοσι χρόνων οδήγησαν σε μεγαλύτερη αστάθεια των εξαγωγών και της οικονομίας γενικότερα. Σ' αυτήν προστέθηκε η έντονη αστάθεια του νομισματοπιστωτικού τομέα. Παρά το συνεχή εξορθολογισμό, την εισαγωγή της μικροηλεκτρονικής τεχνολογίας και τους σταθερούς πραγματικούς μισθούς, ο παραγωγικός τομέας δεν είναι σε θέση να στηρίξει απρόσκοπτη συσσώρευση βασισμένη στη σταθερή άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας. Όπως θα εξηγήσω παρακάτω, είναι τόσο πολύπλοκες οι συνθήκες της παρούσας ύφεσης, ώστε ούτε οι εξαγωγές και η τόνωση της εσωτερικής ζήτησης από το κράτος φαίνεται να έχουν αποτέλεσμα. Το ιαπωνικό κεφάλαιο είναι πραγματικά στο σταυροδρόμι.

Ύφεση και κρίση μετά το 1991

Το γενικό περίγραμμα της παρατεταμένης κρίσης μετά το 1991 είναι γνωστό. Το εμφανέστερο χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι η κατάρρευση της αυτόνομης εσωτερικής ζήτησης. Μετά το 1988-89 οι επενδύσεις κεφαλαίου εσωτερικού λιμνάζουν και έχουν παρουσιάσει και αρνητικούς ρυθμούς αλλαγής. Η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου στο τέλος της δεκαετίας του 1980 οδήγησε σε σκληρό εξορθολογισμό μετά το 1991, ιδίως για τις πλέον «επιτυχημένες» βιομηχανίες της προηγούμενης περιόδου, όπως η αυτοκινητοβιομηχανία. Είναι ξεκάθαρο ότι έντεκα βιομηχανίες αυτοκινήτου είναι πάρα πολλές για την εσωτερική αγορά και ο κλάδος πάσχει από υπερεπένδυση. Το κλείσιμο του εργοστάσιου Ζάμα της Νισσάν, μιας από τις μεγαλύτερες μονάδες της χώρας, ήταν ενδεικτικό του κλίματος που επικρατεί σε ολόκληρο τον κατασκευαστικό τομέα. Το πάγωμα των πραγματικών μισθών, η άνοδος της ανεργίας στο 3% και η γενίκευση της ανασφάλειας ανάμεσα στους εργαζόμενους έφεραν την κατάρρευση της καταναλωτικής ζήτησης, η οποία παραμένει σε ύφεση συνεχώς μετά το 1991.

Η καθίζηση της εσωτερικής ζήτησης είναι τόσο έντονη, ώστε αλληπάλλληλα κυβερνητικά προγράμματα δημοσιονομικής επέκτασης δεν έχουν φέρει αποτέλεσμα. Έξι αναγγελίες έκτακτων μέτρων έχουν λάβει χώρα την περίοδο αυτή, συμπεριλαμβανόμενου και του τεραστίου προγράμματος της άνοιξης του 1993 καθώς και του ακόμη μεγαλύτερου προγράμματος που πρόσφατα ανακοινώθηκε (Σεπτέμβριος του 1995). Τα προγράμματα αυτά συνήθως επικεντρώνονται στον κατασκευαστικό τομέα και έχουν σκοπό τη βελτίωση της τεχνικής υποδομής της χώρας. Μια ελαφρά ανάκαμψη έχει παρατηρηθεί μετά το 1993, αλλά δεν είναι ουσιαστική, και αναθέρμανση της εσωτερικής ζήτησης δεν έχει υπάρξει. Είναι αμφίβολο αν το πρόγραμμα του Σεπτεμβρίου του 1995 (παρ' όλη την αναμενόμενη θετική επίδραση της τάξης του 1-2% στο ΑΕΠ) θα έχει καλύτερη τύχη. Το ίδιο ισχύει και για τη συνεχή χαλάρωση της νομισματικής πολιτικής από την Τράπεζα της Ιαπωνίας μετά το 1993, η οποία το καλοκαίρι του 1995 έφερε το προεξοφλητικό της επιτόκιο στο απίστευτο 0,5%. Η παροχή χρήματος στο τραπεζικό σύστημα είναι σήμερα ουσιαστικά δωρεάν, αλλά η εσωτερική ζήτηση δεν αντιδρά. Η κατάσταση θυμίζει αυτό που ο Κέινς ονόμασε «παγίδα της ρευστότητας», δηλαδή αποθησαύριση του χρήματος και αδυναμία της παροχής του να τονώσει τη ζήτηση παρά το χαμηλό επιτόκιο. Η ύφεση της εσωτερικής ζήτησης έχει οδηγήσει σε πτώση των εισαγωγών και επανεμφάνιση μεγάλων πλεονασμάτων στο εμπορικό ισοζύγιο. Δεν υπάρχει όμως ουσιαστική άνοδος των εξαγωγών, γεγονός στο οποίο συντελεί αρκετά και η άνοδος του γιεν κατά 50% από το 1993. Έτσι, και ο εξωτερικός παράγοντας αδυνατεί να τονώσει τη ζήτηση. Η σοβαρότητα της παρούσας κρίσης φαίνεται καθαρά από τον ασθενικό ρυθμό της ελαφράς ανάκαμψης μετά το τέλος του 1993.

Πίνακας 1
Βιομηχανική παραγωγή. Ετήσιος ρυθμός αύξησης από το χαμηλότερο
σημείο του επιχειρηματικού κύκλου (%)

Ανάκαμψη/περίοδος	Πρώτα τρία τέταρτα	Πρώτα τέσσερα τέταρτα
Παρούσα	5,6	5,5
Προηγούμενες τρεις (μέσος όρος)	6,7	9,0

Πηγή: Δελτίο της Τράπεζας της Ιαπωνίας, (αγγλικά), Φεβρουάριος 1995

Η ύφεση του 1991 εν ολίγοις έχει διαφορετικό και πιο περίπλοκο χαρακτήρα από όλες τις άλλες μεταπολεμικές υφέσεις¹². Η συνηθισμένη μέθοδος αντιμετώπισης της περιόδου 1973-91 —εξορθολογισμός συνοδευόμενος από κρατική τόνωση της εσωτερικής ζήτησης και προώθηση των εξαγωγών— δεν αποδίδει. Το πρόβλημα έχει να κάνει με δομικές αλλαγές του ιαπωνικού καπιταλισμού και είναι δισεπίλυτο. Συγκεκριμένα, η τάση διεθνοποίησης της παραγωγής, η οποία εμφανίστηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, και η απελευθέρωση του πιστωτικού συστήματος, η αρχή της οποίας επίσης χρονολογείται από την ίδια περίοδο, έχουν δημιουργήσει μια κατάσταση, την οποία το μεταπολεμικό σύμπλεγμα κράτους-κεφαλαίου-εργασίας δεν μπορεί να αντιμετωπίσει με τις μεθόδους της περιόδου 1973-91.

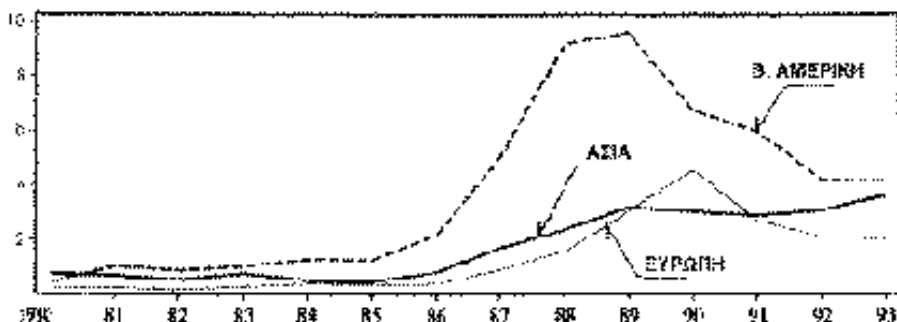
Στοιχεία της προπολεμικής διεθνοποίησης των ζαϊμπάτσου (απολιθώματα του μπεταλιστικού παρελθόντος του Ανατέλλοντος Ήλιου) ανευρίσκονται σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Το μεγάλο εμπορικό κεφάλαιο εξάλλον ποτέ δεν έχασε το διεθνή του χαρακτήρα. Αυτό που συνέβη μετά την κρίση του 1973-75 ήταν η σταδιακή διεθνοποίηση του παραγωγικού και του χρηματιστικού κεφαλαίου. Το παραγωγικό κεφάλαιο έκανε μια πρώτη εξόρμηση προς τις χώρες της Ασίας στη δεκαετία του 1970, επιδιώκοντας κυρίως να εξασφαλίσει πηγές ενέργειας και πρώτων υλών. Παραγωγή πετρελαίου, βωξίτη, σιδηρομεταλλεύματος, ξυλείας και άλλων πρώτων υλών, ελεγχόμενη από μεγάλα ιαπωνικά κείρρετσου, έλαβε σημαντικές διαστάσεις στη Μαλαισία, την Ινδονησία, τις Φιλιππίνες και αλλού. Μικρότερες εταιρίες άρχισαν παραγωγή υφασμάτων και ένδυσης στην Κορέα, την Ταϊβάν και αλλού, όπου το εργατικό δυναμικό ήταν φτηνό και η απόσταση από την εσωτερική αγορά όχι μεγάλη.

Το δεύτερο κύμα σημειώθηκε προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 και ήταν πολύ μεγαλύτερο του πρώτου. Οι παράγοντες που συνετέλεσαν στη μαζική εξαγωγή κεφαλαίου ήταν το ισχυρό γιεν καθώς και ο φόβος του εμπορικού πολέμου από τις ΗΠΑ και το «φρούριο» Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Το φτηνότερο εργατικό κόστος σε πολλές χώρες της Ευρώπης και η επιδίωξη απόκτησης τοπικής βάσης στην τεράστια αγορά των ΗΠΑ οδήγησαν σε μεγάλες επενδύσεις, κυρίως της αυτοκινητοβιομηχανίας και των ηλεκτρονικών. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκαν τεράστιες εξαγωγές χρήματος για επενδύσεις κυρίως σε κρατικά αμερικανικά χαρτιά και οι ιαπωνικές τράπεζες απόκτησαν για πρώτη φορά σημα-

ντική παρουσία στις μεγάλες αγορές χρήματος και κεφαλαίου της Νέας Υόρκης και του Λονδίνου. Η ύφεση της αμερικανικής και της ευρωπαϊκής οικονομίας το 1990-92, ο αυξημένος ανταγωνισμός που αντιμετωπίζουν οι βιομηχανίες αυτοκινητών και ηλεκτρονικών, η ισχυρή ανάκαμψη των αμερικανικών εταιριών στην εσωτερική τους αγορά και η συνεχής άνοδος του γιεν, η οποία δημιουργεί απώλειες κεφαλαίου στα υπάρχοντα χαρτιά, έθεσαν τέλος στη μαζική εξόρμηση προς τις μητροπολιτικές καπιταλιστικές χώρες.

Η διεθνοποίηση του ιαπωνικού κεφαλαίου όμως δε σταμάτησε, αλλά εμφάνισε και τρίτο κύμα στη δεκαετία του 1990. Το χαρακτηριστικό του κύματος αυτού είναι η στροφή προς την Ασία, κυρίως προς τις γρήγορα αναπτυσσόμενες χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας (Ταϊλάνδη, Ταϊβάν, Βιετνάμ, Μалаϊσία) και πάνω από όλα προς την Κίνα. Όπως δείχνει ο Πίνακας 2, το κύμα αυτό είναι αρκετά μικρότερο από το προηγούμενο, τα χαρακτηριστικά του όμως είναι παρόμοια: δηλαδή εξαγωγή κατασκευαστικού κεφαλαίου και διεθνοποίηση των τραπεζών (αυτή τη φορά στο Χονγκ Κονγκ).

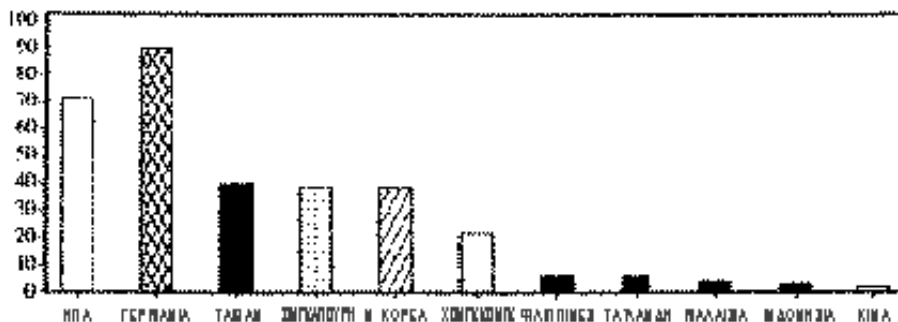
Πίνακας 2
Ιαπωνικές άμεσες επενδύσεις εξωτερικού (κατασκευαστική βιομηχανία)



Πηγή: Μηνιαίο Δελτίο της Τράπεζας της Ιαπωνίας, (στα ιαπωνικά), Nikon Ginko Geppo, 1995, vo. 6, τόμ. 46

Ο κυριότερος παράγοντας αυτής της μετακίνησης κεφαλαίου είναι η εξάντληση των πηγών φτηνού και άφθονου εργατικού δυναμικού στο εσωτερικό της χώρας. Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα είναι σήμερα γύρω στο 7% του εργατικού δυναμικού, του τριτογενούς τομέα γύρω στο 60% και του δευτερογενούς τομέα πάνω από 30%. Η μετακίνηση πληθυσμού από τον πρωτογενή τομέα συνεχίστηκε μετά το 1973 και, κατά τρόπο εντυπωσιακό για μια τόσο ώριμη οικονομία όσο η ιαπωνική, ο δευτερογενής τομέας αύξησε τον αριθμό απασχολούμενων του (παρ' όλο που έπεσε το ποσοστό του στο συνολικό εργατικό δυναμικό). Ο χαμηλός ρυθμός της πληθυσμιακής αύξησης και η απουσία σημαντικής στρατιάς ανέργων και υποαπασχολούμενων έχουν συμβάλλει στην άνοδο του συγκριτικού κόστους εργασίας, παρά την αδυναμία των πραγματικών μισθών να ακολουθήσουν την άνοδο της παραγωγικότητας.

Πίνακας 3
Συγκριτικό κόστος εργασίας (κατασκευαστική βιομηχανία)



Πηγή: Μηνιαίο Δελτίο της Τράπεζας της Ιαπωνίας, (στα ιαπωνικά), Nikon Ginko Geppo, 1995, vo. 6, τόμ. 46

Το υψηλό κόστος εργασίας και η αδυναμία του συνεχούς εξορθολογισμού μετά το 1973 να θέσει τις βάσεις για συστηματική άνοδο της παραγωγικότητας, ωθούν το παραγωγικό κεφάλαιο προς το εξωτερικό. Αποβιομηχάνιση με την έννοια της μείωσης της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα δεν έχει ακόμη εμφανιστεί, αλλά ίσως η αποβιομηχάνιση να αποδειχτεί το κύριο στοιχείο της περιόδου που εισάγει αυτή η κρίση. Είναι ενδεικτικό ότι η σημερινή κατάσταση του ιαπωνικού κατασκευαστικού τομέα αποδίδεται στη χώρα με τον άχαρο αλλά παραστατικό όρο «σπηλαίωση» (κούντοκα).

Ο Πίνακας 2 ακόμη δείχνει ότι παρά τη στροφή προς την Ασία, ο όγκος των υπαρχουσών επενδύσεων στις αναπτυγμένες χώρες και η συνεχιζόμενη επανεπένδυση των κερδών κρατούν το ιαπωνικό κεφάλαιο πολύ στενά συνδεδεμένο με τα αλλά μητροπολιτικά κεφάλαια. Η αμερικανική οικονομία υπερτερεί παρασάγγας των άλλων ως τόπος συσσώρευσης ιαπωνικού κεφαλαίου στο εξωτερικό, και το μέγεθος του ρεύματος προς την Ασία δεν είναι τέτοιο, ώστε να αντιστρέψει αυτή την πραγματικότητα στο εγγύς μέλλον. Με άλλα λόγια, δεν έχουμε ακόμη φαινόμενα του τύπου του κλασικού ιμπεριαλισμού, όπως τον ανάλυσε ο Λένιν, δηλαδή επενδύσεις χρηματιστικού κεφαλαίου στις υπανάπτυκτες χώρες, σχηματισμό μπλοκ και τάση προς γεωγραφική αναδιανομή του πλανήτη. Όσοι περιμένουν την εμφάνιση μπλοκ της Άπω Ανατολής υπό το ιαπωνικό κεφάλαιο και συγκρούσεις με υποτιθέμενα μπλοκ της Βόρειας Αμερικής και της Ευρώπης θα πρέπει να ξαναδούν τα στοιχεία λίγο πιο προσεκτικά. Δεν έχουμε ακόμη ισχυρές ενδείξεις διάσπασης του πυρήνα της παγκόσμιας οικονομίας. Τα στοιχεία για τις ιαπωνικές επενδύσεις εξωτερικού δείχνουν ότι το κέντρο παραμένει σημαντικότερο από την περιφέρεια.

Η απελευθέρωση του πιστωτικού συστήματος είναι η δεύτερη μεγάλη δομική αλλαγή της περιόδου 1973-91. Κατά τη διάρκεια της γρήγορης ανάπτυξης το πιστωτικό σύστημα υφίστατο δραστηρούς περιορισμούς και ρυθμίσεις με σκοπό την παροχή φτηνών πιστώσεων στη βιομηχανία. Οι μεγάλες δανειακές ανάγκες του κράτους μετά το 1975 και η εμφάνιση χρηματικών πλεονασμάτων ανάμεσα στις μεγάλες επιχειρήσεις συντέλεσαν ουσιαστικά στη δημιουργία ελεύθερων αγορών σε μακροπρόθεσμα κρατικά ομόλογα και σε βραχυπρό-

θεσμα τραπεζικά και αλλά χαρτιά. Οι εμπορικές τράπεζες (ο πυρήνας του πιστωτικού συστήματος) απαίτησαν τη δημιουργία ενός λιγότερο περιοριστικού πλαισίου για να συνεχιστούν στον απρόσκοπτο δανεισμό του κράτους.

Η τάση απελευθέρωσης εμφανίστηκε ιδιαίτερα έντονη στη δεκαετία του 1980 και είχε τρία κυρίως χαρακτηριστικά. *Πρώτο*, την άρση των περιορισμών στα επιτόκια δανεισμού και καταθέσεων. *Δεύτερο*, τη σταδιακή χαλάρωση των περιορισμών στη λειτουργία των πιστωτικών ιδρυμάτων· σήμερα οι εμπορικές τράπεζες διαχειρίζονται επενδύσεις χαρτοφυλακίου, οι τράπεζες επενδύσεων κάνουν πιο βραχυπρόθεσμο δανεισμό, η διατραπεζική αγορά είναι πιο ελεύθερη, και ούτω καθεξής. *Τρίτο*, την πλήρη άρση των περιορισμών στην παροχή συναλλάγματος για επενδύσεις χαρτοφυλακίου και δανεισμό στο εξωτερικό. Προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 το ιαπωνικό πιστωτικό σύστημα ήταν πολύ διαφορετικό αυτού που στήριξε τη γρήγορη ανάπτυξη. Ο σχηματισμός των τιμών αφέθηκε στην ελεύθερη αγορά, τα πιστωτικά ιδρύματα είχαν τη δυνατότητα να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους σε νέους τομείς, η εσωτερική πιστωτική αγορά συνδέθηκε στενά με την παγκόσμια.

Το άμεσο αποτέλεσμα της απελευθέρωσης του πιστωτικού συστήματος ήταν η κατακόρυφη άνοδος του ανταγωνισμού ανάμεσα στις τράπεζες και στα άλλα ιδρύματα. Η άνοδος των επιτοκίων καταθέσεων μετά την απελευθέρωσή τους δε συνοδεύτηκε από άνοδο των επιτοκίων δανεισμού, καθώς μεγάλωσε ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις τράπεζες και καθώς χαλάρωσε η νομισματική πολιτική μετά το 1985. Η πίεση στην κερδοφορία των τραπεζών και το άνοιγμα νέων τομέων δραστηριότητας οδήγησαν σε άνοδο του δανεισμού για επενδύσεις στο Χρηματιστήριο και στην αγορά γης. Όλα τα πιστωτικά ιδρύματα συμμετείχαν στην έκρηξη του δανεισμού, αλλά περισσότερο οι μικρές τράπεζες, οι αγροτικοί πιστωτικοί συνεταιρισμοί, οι συνεταιρισμοί πιστώσεων κατοικίας, καθώς και μια πληθώρα ιδιωτικών εταιριών επενδύσεων κατοικίας, εξαιρετικά αμφίβολης φερεγγυότητας.

Ο κεντρικός μοχλός της κερδοσκοπίας ήταν το Χρηματιστήριο, καθώς οι τράπεζες κρατούν τεράστια χαρτοφυλάκια μετοχών, τα οποία εμφανίζουν στους ισολογισμούς τους με ιστορικές και όχι τρέχουσες τιμές, δημιουργώντας έτσι γιγάντια δυνητικά αποθέματα. Όσο ανέβαινε ο δείκτης τιμών μετοχών, τόσο ανέβαιναν τα δυνητικά αποθέματα των τραπεζών και τόσο μπορούσαν να συνεχίζουν το δανεισμό. Η παράλληλη άνοδος της αγοράς ακινήτων επίσης επέτρεπε τη συνέχιση του δανεισμού, καθώς οι εγγυήσεις των δανείων είναι κατά κανόνα ακίνητα εκτιμημένα στο 80% της τρέχουσας αξίας αγοράς. Επρόκειτο για κλασικό κύκλο κερδοσκοπίας, στον οποίο ο καινούργιος δανεισμός συνέβαλλε στην περαιτέρω άνοδο των τιμών δημιουργώντας έτσι πλασματική εικόνα φερεγγυότητας και νέο κύμα δανεισμού. Πραγματική οικονομία της σαπουνόφουσας.

Με την άνοδο των προεξοφλητικών επιτοκίων το Δεκέμβριο του 1989, η σαπουνόφουσα έσπασε και το Χρηματιστήριο άρχισε να πέφτει. Με την πτώση του Χρηματιστηρίου κατά 50% τον επόμενο χρόνο η διαδικασία αντιστράφηκε. Τα δυνητικά αποθέματα των τραπεζών μειώθηκαν, η δυνατότητα παροχής δανείων ελαττώθηκε και συνεπώς η πτωτική τάση των τιμών μετοχών και ακινήτων επιτάχθηκε. Οι εγγυήσεις για ένα μεγάλο μέρος του δανεισμού της περιόδου 1986-89 αποδείχτηκαν άχρηστες. Το ύψος των νεκρών αυτών δανείων είναι δύσκολο να υπολογιστεί ακριβώς, αλλά τα στοιχεία της Τράπεζας της Ιαπωνίας στον Πίνακα 4 δίνουν μια ιδέα του προβλήματος.

Πίνακας 4
Μη λειτουργικά δάνεια ιαπωνικών τραπεζών το τέλος Μαρτίου του 1994
σε δισ. δολ. % του συνόλου των δανείων

Μητροπολιτικές τράπεζες	90	(3,50)
Τράπεζες μακροπρόθεσμων πιστώσεων	19	(3,55)
Τράπεζες καταθέσεων (τραστ)	27	(4,27)
Επαρχιακές τράπεζες Ι	7	(0,52)
Επαρχιακές τράπεζες ΙΙ	5	(0,99)
Σύνολο	148	(2,59)

Πηγή: Δελτίο Τράπεζας της Ιαπωνίας (αγγλικά), Νοέμβριος, 1994

Τα στοιχεία αυτά είναι λίγο παραπλανητικά, δεδομένου ότι επιτρέπεται στις επαρχιακές τράπεζες να μην εμφανίζουν ως προβληματικά δάνεια τα οποία δεν έχουν πληρώσει τόκο για έξι μήνες (δηλαδή στην ουσία είναι). Ακόμη ο πίνακας δε δείχνει το πλήθος των μικρότερων πιστωτικών ιδρυμάτων, των οποίων η κατάσταση είναι συχνά απελπιστική. Αν όλα αυτά συνυπολογιστούν, είναι πιθανό το πραγματικό ύψος των προβληματικών δανείων του ιαπωνικού πιστωτικού συστήματος να είναι τριπλάσιο του συνολικού εξωτερικού χρέους της Βραζιλίας. Αλλά και αυτό να μη λάβουμε υπόψη μας, είναι φανερό ότι προβληματικά δάνεια της τάξης του 3,5% του συνόλου των δανείων είναι τεράστια και πολύ πάνω από το 1-2% το οποίο σήμερα μπορούν οι διεθνείς τράπεζες να φέρουν στα βιβλία τους σχετικά εύκολα.

Ο χειρισμός του προβλήματος μετά το 1991 είναι ενδεικτικός της λειτουργίας του ιαπωνικού κεφαλαίου και της διαφοράς του με το αμερικανικό κεφάλαιο. Στο ίδιο ακριβώς διάστημα οι αμερικανικές τράπεζες αντιμετώπισαν θέμα προβληματικού δανεισμού προς ένα μεγάλο αριθμό αποταμειωτικών ιδρυμάτων συνδεδεμένων με την αγορά κατοικίας και ακινήτων. Όπως δείχνει ο Πίνακας 5, οι τράπεζες διέγραψαν τα προβληματικά δάνεια μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα. Το αποτέλεσμα ήταν μια οξεία κρίση του αμερικανικού τραπεζικού συστήματος στο διάστημα 1990-91, η οποία επέτεινε την τότε ύφεση της αμερικανικής οικονομίας και οδήγησε στην άνοδο της ανεργίας. Οι τράπεζες όμως γρήγορα απαλλάχτηκαν από το βάρος των προβληματικών δανείων και βελτίωσαν την κερδοφορία τους.

Πίνακας 5
Μη λειτουργικά δάνεια συνόλου αμερικανικών τραπεζών
σε δισ. δολ. % του ενεργητικού (Δεκέμβριος)

1988	83.8	(2.14)
1990	98.1	(2.94)
1991	102.6	(3.02)
1992	88.0	(2.54)
1993	59.0	(1.61)

Πηγή: Δελτίο Τράπεζας της Ιαπωνίας, (αγγλικά), Μάιος 1994

Οι ιαπωνικές τράπεζες δεν μπορούν να ακολουθήσουν την ίδια μέθοδο. Όπως εξήγησα στην ανάλυση της δομής του ιαπωνικού κεφαλαίου, το πλέγμα σχέσεων κράτους-κεφαλαίου-εργασίας είναι τέτοιο, ώστε δραματική αύξηση της ανεργίας είναι απαράδεκτη και συνεπώς η γρήγορη διαγραφή των προβληματικών δανείων (τα οποία εξάλλου είναι τεράστια) είναι αδύνατη. Έτσι, οι τράπεζες είναι αναγκασμένες να διατηρούν τα προβληματικά δάνεια στα βιβλία τους περιμένοντας βελτίωση της γενικής οικονομικής κατάστασης. Το κράτος από την πλευρά του έχει στην ουσία εγγυηθεί την αποφυγή της χρεοκοπίας των τραπεζών. Ταυτόχρονα, προωθεί την απορρόφηση των μικρών προβληματικών τραπεζών από τις μεγάλες, οι οποίες έχουν και περισσότερα δικά τους κεφάλαια και σιγά σιγά βελτίωσαν τη θέση τους την τελευταία τετραετία. Η απελευθέρωση όμως του πιστωτικού συστήματος έχει φέρει τη χαλάρωση της πειθαρχίας του κεφαλαίου, την οποία κάποτε επέβαλλαν ο έλεγχος των τιμών, ο αυστηρός καθορισμός των δραστηριοτήτων των τραπεζών και η απαγόρευση της εξαγωγής συναλλάγματος. Οι μεγάλες τράπεζες σήμερα δυστροπούν και δε δέχονται εύκολα να θυσιάσουν κεφάλαια για τη στήριξη του συστήματος. Η διαδικασία εκκαθάρισης του πιστωτικού συστήματος θα κρατήσει κι άλλο, παρότι ήδη διαρκεί πέντε χρόνια.

Εν κατακλείδι, η ιαπωνική οικονομία είναι σήμερα σε ιδιαίτερα δύσκολη και περίπλοκη ύφεση, η οποία ίσως σηματοδοτεί τη μετάβαση σε νέα περίοδο κεφαλαιακής συσσώρευσης. Ο συνεχής εξορθολογισμός της βιομηχανίας την περίοδο 1973-91 με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών της μικροηλεκτρονικής και πληροφορικής δεν έχει δημιουργήσει συνθήκες συστηματικής ανόδου της παραγωγικότητας της εργασίας και γρήγορης συσσώρευσης. Από το 1991 και μετά η επεκτατική δημοσιονομική πολιτική και οι εξαγωγές δεν μπορούν να αντισταθμίσουν την πτώση της εσωτερικής ζήτησης. Ταυτόχρονα, η διεθνοποίηση του ιαπωνικού κεφαλαίου και η απελευθέρωση του νομισματικού συστήματος, στενεύουν τα περιθώρια του ιαπωνικού κράτους για τη λήψη σύντομων μέτρων προς επίλυση της κρίσης.

Η αμερικανική ηγεμονία στον Ειρηνικό και το ιαπωνικό κεφάλαιο

Η μεταπολεμική Ιαπωνία έχει δεχτεί καθοριστική επίδραση από το αμερικανικό κεφάλαιο. Οι ΗΠΑ, μοναδική δύναμη κατοχής μετά τον πόλεμο, επέβαλαν το πολιτικό καθεστώς και συνέταξαν το σύνταγμα της χώρας. Η συνθήκη του Σαν Φρανσίσκο του 1951, η οποία επανειλημμένα έγινε αντικείμενο πολιτικών κινητοποιήσεων από την ιαπωνική Αριστερά, υπογράφηκε το 1951 και καθόρισε τις σχέσεις εξάρτησης του ιαπωνικού κεφαλαίου από το αμερικανικό. Στην ουσία η ιαπωνική άρχουσα τάξη απεμπόλησε τη δυνατότητα αυτόνομης στρατιωτικής δράσης στον Ειρηνικό και δέχτηκε τις αμερικανικές προτεραιότητες, δηλαδή αντιπαλότητα προς τη Σοβιετική Ένωση, την Κίνα και τη Βόρεια Κορέα. Η διευθέτηση αυτή παρέμεινε η ίδια μέχρι την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, με εξαίρεση την προσέγγιση της Κίνας από ΗΠΑ και Ιαπωνία στη δεκαετία του 1970.

Η αμερικανική αγορά ήταν και παραμένει η πλέον σημαντική για το ιαπωνικό κεφάλαιο. Είναι με μεγάλη διαφορά η πρώτη χώρα στις ιαπωνικές εξαγωγές και εισαγωγές σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Ακόμη, είναι ο μεγαλύτερος αποδέκτης ιαπωνικών επενδύσεων χαρτοφυλακίου και παραγωγικού κεφαλαίου. Οι οικονομικοί δεσμοί ανάμεσα στις μητροπολιτικές αυτές χώρες παραμένουν ισχυρότατοι. Είναι όμως και άνισοι, και αυ-

τό δημιουργεί συνεχείς τριβές και κρίσεις. Το αμερικανικό εμπορικό έλλειμμα συνυπάρχει με ιαπωνικό πολιτικό έλλειμμα, μια κατάσταση η οποία μεταφράζεται σε συνεχή πίεση για οικονομικές υποχωρήσεις από πλευράς Ιαπώνων. Με συμβατικά κριτήρια (κυρίως δασμοί στις εισαγωγές) η Ιαπωνία δεν είναι πιο προστατευτική από τις ΗΠΑ και το εμπορικό πλεόνασμα στα είδη κατασκευαστικής βιομηχανίας δεν είναι παράδοξο, αν σκεφτεί κανείς ότι η χώρα έχει μόνιμο έλλειμμα στις πρώτες ύλες¹³. Κανείς δεν εμποδίζει τις αμερικανικές εταιρίες αυτοκινήτων να πουλήσουν τα προϊόντα τους στο ιαπωνικό κοινό.

Η Ιαπωνία δεν είναι σήμερα πιο προστατευτική, είναι απλώς πιο επιτυχημένη. Η αδυναμία του αμερικανικού κεφαλαίου να αντιμετωπίσει την κατάσταση αυτή με οικονομικά μέτρα έχει οδηγήσει στην άσκηση συνεχούς πολιτικής πίεσης από τις αμερικανικές κυβερνήσεις. Τόση είναι η αλαζονεία της υπερδύναμης, ώστε απαιτεί πλέον επίσημα παραχωρημένο μερίδιο στην εσωτερική ιαπωνική αγορά για το αμερικανικό κεφάλαιο. Το 1991 η ιαπωνική κυβέρνηση δέχτηκε κάτω από αφόρητη πίεση να παραχωρήσει το 20% της εσωτερικής αγοράς ημιαγωγών σε αμερικανικές εταιρίες. Το 1995 η κυβέρνηση Κλίντον άσκησε τεράστιες πιέσεις για να παραχωρήσει η Ιαπωνία εγγυημένο μερίδιο της μεγάλης εσωτερικής αγοράς αυτοκινήτων. Ο τότε υπουργός Εξωτερικών και νυν αρχηγός του Φιλελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος και μέλλων πρωθυπουργός τη φορά αυτή αρνήθηκε να υποκύψει στις πιέσεις. Είδος πίεσης ήταν και η επιμελής αδιαφορία της αμερικανικής κυβέρνησης εμπρός στην άνοδο του γιεν μετά το 1993, παρότι ήταν γενικά αποδεκτό ότι η ισοτιμία των 80 γιεν στο δολάριο ήταν τελείως παράλογη.

Η στροφή της Ιαπωνίας προς την Ασία μετά το 1990 είναι εμφανής και στον εμπορικό τομέα, γεγονός που συνδέεται με τις άμεσες επενδύσεις κεφαλαίου, καθώς η υπερπόντια επέκταση του παραγωγικού δυναμικού δημιουργεί ανταλλαγές προϊόντων. Η γρήγορη οικονομική ανάπτυξη της Κίνας και της Νοτιοανατολικής Ασίας ελκύει το ιαπωνικό κεφάλαιο, αλλά τα μεγέθη είναι ακόμη μικρά. Μόνο όλες μαζί οι χώρες αυτές αποκτούν σπουδαιότητα παρόμοια με αυτή της αμερικανικής αγοράς. Η στροφή είναι δηλαδή σημαντική, αλλά οι δεσμοί των μητροπολιτικών χωρών παραμένουν ισχυροί και αυτό είναι μια πραγματικότητα που δε θα αλλάξει εύκολα στο εγγύς μέλλον. Έτσι, ο σχηματισμός ενός ασιατικού μπλοκ δεν είναι κάτι το οποίο θα επιδιώξει με δική της πρωτοβουλία η ιαπωνική άρχουσα τάξη, και αυτό το γνωρίζουν καλά οι ΗΠΑ. Εξάλλου, οι ασιατικές χώρες είναι οι τελευταίες που θα ήθελαν την αντικατάσταση της αμερικανικής με ιαπωνική ηγεμονία. Οι μνήμες της φοβερής βιαιότητας και της αλαζονικότητας των Ιαπώνων ιμπεριαλιστών στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο είναι ακόμη πολύ νωπές.

Βέβαια, η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και η δραματική οικονομική άνοδος της Κίνας στη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας έχουν περιπλέξει την κατάσταση στον Ειρηνικό. Με τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου η εσωτερική πολιτική σκηνή της Ιαπωνίας έχει γίνει εξαιρετικά ρευστή και οι τάσεις μεγαλύτερης αυτονομίας από τον αμερικανικό παράγοντα έχουν γίνει πιο εμφανείς. Ήδη ανέφερα την άρνηση αποδοχής των αμερικανικών πιέσεων για την αγορά αυτοκινήτων. Παρόμοιο στοιχείο είναι και η αποστολή Ιαπώνων στρατιωτών μέσω του ΟΗΕ στην Καμπότζη το 1992, για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο και κατά παράβαση του Συντάγματος. Η Ιαπωνία έχει σήμερα τη δυνατότητα να αποκτήσει τεράστια στρατιωτική ισχύ, συμπεριλαμβανομένων και πυρηνικών οπλών, σε μικρό χρονικό διάστη-

μα. Αυτή ήταν και η κύρια αλλά ανομολόγητη αιτία για την οποία οι Αμερικανοί πίεσαν τρομακτικά τη Βόρεια Κορέα να δεχτεί πυρηνικό αφοπλισμό και έλεγχο. Εάν οι Βορειοκορεάτες ανοιχτά κατείχαν πυρηνικά όπλα, τότε κατά πάσα πιθανότητα θα εξοπλίζονταν και οι Ιάπωνες και οι συνέπειες θα ήταν πολύ σοβαρές για την αμερικανική ηγεμονία στον Ειρηνικό. Οι ισορροπίες τις οποίες κρατούν οι Αμερικανοί στον Ειρηνικό είναι πολύ λεπτότερες από αυτές στην Ευρώπη.

Η Ιαπωνία σήμερα περνά μια δύσκολη και ρευστή περίοδο. Η οικονομία της χώρας είναι σε κρίση, καθώς οι κοινωνικές δομές οι οποίες στήριξαν την καπιταλιστική ανάπτυξη μετά τον πόλεμο έχουν υποστεί αλλαγές. Η διεθνοποίηση του παραγωγικού κεφαλαίου και η απελευθέρωση του πιστωτικού συστήματος δημιουργούν καινούργιες συνθήκες και δισέπλυτα προβλήματα για το ιαπωνικό κεφάλαιο. Ταυτόχρονα, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η γρήγορη οικονομική άνοδος της Άπω Ανατολής αλλάζουν το γεωπολιτικό σκηνικό του Ειρηνικού. Η αμερικανική ηγεμονία διατηρείται αλλά υπάρχουν και σημεία μεγαλύτερης αυτοπεποίθησης από πλευράς ιαπωνικού κεφαλαίου. Δεδομένης και της ταχείας ανόδου της Κίνας, το μέλλον προοιωνίζεται ιδιαίτερα ασταθές στον Ειρηνικό.

Υποσημειώσεις

1. Nakamura, T, *Η μεταπολεμική οικονομία της Ιαπωνίας*, University of Tokyo Press, 1981.
2. Minami, R, *Η οικονομική ανάπτυξη της Ιαπωνίας*, MacMillan, 1986.
3. Johnson, C, *Το MITI και το ιαπωνικό θαύμα*, Stanford Ohio Press, 1982.
4. Μερικοί θανασιωτές της ελεύθερης αγοράς απορρίπτουν το θετικό ρόλο του κράτους και ισχυρίζονται ότι ο δυναμισμός του ιδιωτικού κεφαλαίου εξηγεί το «ιαπωνικό θαύμα». Τυπικό παράδειγμα ο Freedman, D., *Το Παρεξηγημένο Θαύμα*, Cornell University Press, 1988. Ο Okimoto, D., *Ανάμεσα στο MITI και στην αγορά*, Academic Press, 1989, συμφωνεί, αλλά θέλει να δώσει και κάποιο δίκιο στην άλλη πλευρά. Τέτοιες ερμηνείες του «ιαπωνικού θαύματος» δεν είναι πειστικές. Ακόμα και νεοκλασικοί οικονομολόγοι παραδέχονται ότι το κράτος μείωσε σημαντικά το κόστος παραγωγής του ιαπωνικού κεφαλαίου. Δες, Komiyu, R, Okuno, M, Suzumura, K, Academic Press, 1988, «Η περίοδος της γρήγορης ανάπτυξης», στο *Βιομηχανική Πολιτική της Ιαπωνίας*.
5. Το κωμικό της υπόθεσης είναι ότι η ισχυρή παρουσία (μέχρι πρόσφατα κυριαρχία) του μαρξισμού στα μεγάλα πανεπιστήμια, είχε ως επακόλουθο να χρησιμοποιούν γραφειοκράτες και καπιταλιστές μαρξιστικούς όρους σκέψης.
6. Luxemburg, R, *Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση*, Pathfinder, 1970.
7. Το καλύτερο παράδειγμα αυτής της άποψης είναι Aoki, M, Πληροφορία, κίνητρα και διαπραγμάτευση στην ιαπωνική οικονομία, Cambridge University Press, 1988.
8. Αντίθετα από ότι θα περίμενε κανείς με βάση το φορντικό μοντέλο ρύθμισης. Δες, Ito, M, «Το ιαπωνικό μοντέλο μεταφορντισμού», στο *Δρόμοι εκβιομηχάνισης και περιφερειακής ανάπτυξης*, Storper, M, and Scott, A.J, (eds), Routledge, 1992.
9. Sato, K, Αποταμίευση και επένδυση, στο *Η πολιτική οικονομία της Ιαπωνίας*, Yamamura, K, and Yasuba, Y, (eds), vol I, Stanford University Press, 1987.
10. Okimoto, D, and Saxonhouse, G, «Technology and the Future of the Economy», in *The Political Economy of Japan*, Yamamura, K, and Yasuba, Y, (eds), vol 1, Stanford University Press, 1987.
11. Δες, Ito, M, *Η παγκόσμια οικονομική κρίση και ο ιαπωνικός καπιταλισμός*, MacMillan, 1990 και Ito, M, Είναι η ιαπωνική οικονομία σε κρίση; *Review of International Political Economy*, 1.1, Spring 1994. Επίσης πληρέστερα στα ιαπωνικά, *Ο ιαπωνικός καπιταλισμός σε σταυροδρόμι*, Λόκι σότεν, 1995.
12. Εξ ου και ο τίτλος της πολυκροτης ανάλυσης του Μιγιαζάβα, Γ, *Περίπλοχη κρίση*, Τσούνκο Κορονόα, 1992. Το βιβλίο τονίζει το ρόλο του πιστωτικού συστήματος.
13. Δες Μπαγκουάτι, Τζ, *Το παγκόσμιο εμπορικό σύστημα σε κίνδυνο*, Χαφβέστερ, Γουιτσίφ, 1991, σ 35-36 και 41-43.